دانشـــنامـــهٔ علـــوم اجتمـــاعی
دورهٔ ۳، شمـارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰

معماری و تزیینات مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

جواد نیستانی[۱*]، زینب اکبری[۲]، سیده‌ماندان کزازی[۳]

(تاریخ دریافت ۹۰/۲/۱۳، تاریخ پذیرش ۹۰/٦/۱۵)

چکیده

از دیرباز در ایران، آموزش و پرورش جایگاه ویژه‌ای داشته و با گسترش اسلام نیز بر اهمیت آن افزوده شده است. در کنار جایگاه ممتاز آموزش در ایران، مراکز مرتبط با فعالیت‌های آموزشی نیز اهمیت یافتند. روند شکل‌گیری مدارس علوم دینی به‌صورت رسمی، با شکل‌گیری نظامیه‌ها در دورهٔ سلجوقی آغاز شد و با فرازونشیب‌هایی تا دورهٔ قاجار نیز ادامه یافت. در شهر تهران، پایتخت ایران در این دوره، بیشترین تعداد مسجد- مدرسه‌ها را مشاهده می‌کنیم. همین مسئله ضرورت بررسی و مطالعه این‌گونه بناها را از جنبه‌های گوناگون ازجمله معماری و تزیینات وابسته به آن مطرح می‌کند. در این میان، یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران، مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم است. این مسجد- مدرسه در مقایسه با دیگر مسجد- مدرسه‌های این دوره، کمترین دگرگونی را در دوره‌های پسین‌تر داشته است. ازاین‌رو، می‌توان این مسجد- مدرسه را یکی از نمونه‌های شاخص و به‌نسبت اصیل معماری مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار در شهر تهران دانست. در این مقاله تلاش شده است ویژگی‌های معماری و تزیینات مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم بررسی شود. بنابراین،

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس *jneyestani@modares.ac.ir
۲. دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس
۳. دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

تاریخچه، نقشهٔ کلی بنا، عناصر فضایی- کـارکردی و شـیوه‌هـای تزیینـی بـه‌کـاررفتـه در ایـن مسجد- مدرسه به‌تفکیک و با نگاهی توصیفی- تحلیلی مطالعه و ارزیابی شده است.

واژه‌های کلیدی: مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، قاجار، تهران، معماری، تزیینات.

۱. مقدمه

در دورهٔ قاجار، تمدن و فرهنگ ایران در برخی زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی افول کـرد و همچنین ضعف‌های فراوانی در سطح ادارهٔ کشور مشاهده شد؛ با این اوصاف مسجد- مدرسـه‌هـای این دوران در میان سایر بناهای عام‌المنفعه، به‌عنوان فضاهای آموزشی و مذهبی جایگـاه مهمـی دارد. اوج توجه به ساخت مسجد- مدرسه را باید در عهد قاجار دانست؛ چرا که بیشترین شمار ایـن نـوع بنا در پایتخت این دوره دیده می‌شود. از سوی دیگر، از آنجایی که از دورهٔ قاجار تا به امـروز، شـهر تهران همچنان پایتخت ایران بوده است، امکان نابودی بناهای تاریخی در این شهر افـزایش بیشـتری می‌یابد؛ زیرا پایتخت بودن هر شهری سبب رشد روزافزون وسعت و جمعیت آن خواهد شد و ایـن رشد گسترده زمینهٔ مساعدی را برای نابودی بافت‌ها و بناهای تاریخی و جـایگزینی آن‌هـا بـا بافـت جدید شهری فراهم می‌آورد. بنابراین، با توجه به چنین تخریب سریع و گسـترده‌ای، لـزوم شناسـایی و مطالعهٔ بافت کهن و بناهای موجود در آن، به‌منظور بازسازی بافت کهن پایتخت در دوره‌های بعـد ضروری به‌نظر می‌رسد.

بر مبنای مدارک و مستندات موجود، شهر تهران در دورهٔ قاجار دارای ٤١ مسـجد- مدرسـه بوده است (اکبری، ۱۳۸۸: ۱۲٦). از میان این ٤١ بنا، ۱۸ مسجد- مدرسه همچنان برجای مانـده است [۱]. از این میان، مسجد- مدرسهٔ سپهسـالار قـدیم از آثـار دورهٔ ناصـرالدین شـاه قاجـار (۱۲٦٤-۱۳۱۳ق)، دارای ویژگی‌های معماری منحصربـه‌فـردی اسـت کـه ایـن بنـا را از دیگـر مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران متمایز می‌کند.

هدف این تحقیق، بررسی و تحلیل عناصر فضایی- کارکردی و تزیینـات معمـاری مسـجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم است تا از این راه بتـوان در جهـت شناسـاندن برخـی از ویژگـی‌هـای معماری مدارس علوم دینی دورهٔ قاجار شهر تهران گامی هرچند کوچک برداشت. شکل نهـایی و هویت کلی هر فضای معماری بیشتر با کارکردهای ویـژهٔ آن معـین مـی‌شـود. از محورهـای

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

بحث در این مقاله بررسی تاریخچه، ویژگی‌های معماری، تزیینات و کتیبه‌های موجود در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم است.

۲. روش تحقیق

این پژوهش به شیوهٔ توصیفی- تحلیلی و با تکیه بر پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. به‌این ترتیب که از منابع و متون دست‌اول مرتبط با دورهٔ قاجار و دیگر پژوهش‌های مستدل انجام‌شده در این حوزه استفاده شده است؛ همچنین برای بررسی و پژوهش دقیق و مستند، مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم از نزدیک مطالعه و ارزیابی شده است.

۳. تاریخچهٔ مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم در محلهٔ عودلاجان، خیابان ناصرخسرو، کوچهٔ مروی، کوچهٔ شهید حق‌پرست (نقشهٔ شماره ۱ و ۲) واقع شده است و از بناهای دورهٔ ناصرالدین شاه قاجار به‌شمار می‌آید [۲]. بر مبنای مدارک و مستندات موجود، این بنا در سال ۱۲۸۳ق توسط میرزا محمدخان سپهسالار [۳] و به کوشش میرزا نصرالله ساخته شد (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۲۰۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۱: ۹۶).

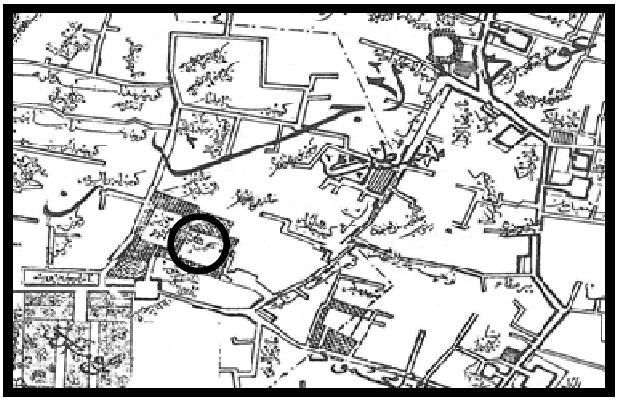

شکل ۱ موقعیت مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم در نقشه ۱۲۷۵ق

(تهیه از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

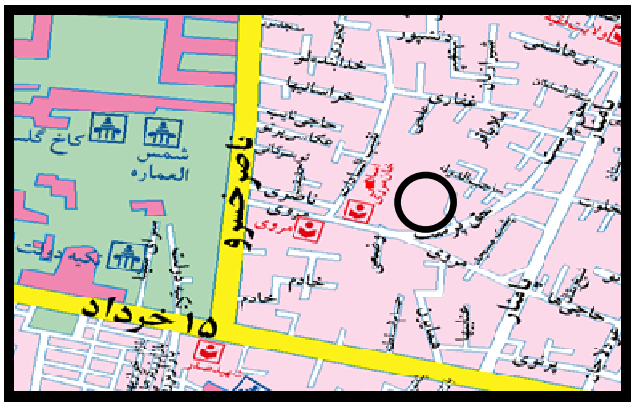

شکل ۲ موقعیت مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم در نقشه ۱۳۸۸ق

(تهیه از نگارندگان)

اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات دورهٔ ناصرالدین شاه، در کتاب ***صدرالتواریخ*** دربـارهٔ ایـن بنـا آورده است:

> و از جلائل آثار میرزا محمدخان مدرسهٔ او است که در دارالخلافهٔ طهران ساخته در شرقی مدرسه فخرالدوله حاج محمد حسین‌خان مروی و این اثر به اسم مدرسهٔ سپهسالار اشتهار دارد و قریه سیاه سنگ وقف است بر این مدرسه و سپهسالار مرحوم شرط کرده است کـه مدرس آنجا باید جامع بین‌المعقول و المنقول بوده باشد (۲۵۹).

پس از ساخت مسجد- مدرسهٔ سپهسالار جدید، نام مدرسهٔ میـرزا محمـدخـان بـه «سپهسـالار قدیم» و پس از انقلاب اسلامی نیز به «شهید بهشتی» تغییر یافت.

٤. عناصر فضایی- کارکردی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم در یک طبقه ساخته شده و مشتمل است بـر جلوخـان وسـیع، سردر با دو منارهٔ کاشی کاری‌شده، هشتی گنبددار، دو شبستان ستوندار، صحن خـوش‌طـرح بـا رواق‌های ستونداری در ضلع‌های شرقی و غربی، تعدادی حجره در ضلع‌های شـرقی، غربـی و شمالی و حجره‌هایی که در دورهٔ جدیدتر بر بالای آن‌ها افزوده شده است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

پس از گذشت سال‌ها، مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم همچنان کارکرد خود را به‌عنوان مدرسهٔ علوم دینی حفظ کرده است. این بنا به‌لحاظ معماری دارای مجموعه فضای ورودی، حیاط، ایوان، شبستان، رواق و حجره است (شکل ۳) که به‌ترتیب بررسی و تحلیل می‌شود.

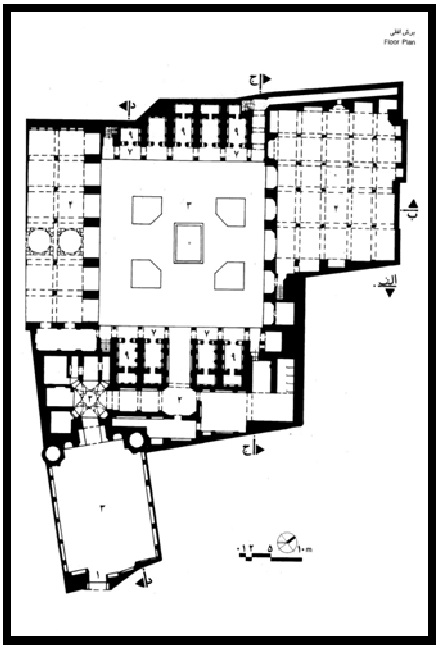

شکل ۳ برش افقی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(حاجی‌قاسم، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۱۲)

۱-٤. مجموعه فضای ورودی

هر فضای ورودی از یک یا چند جزء مشخص تشکیل شده و هریک دارای خصوصیات کارکردی و کالبدی کم‌وبیش معینی است. مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم دارای دو ورودی اصلی و فرعی است. ورودی فرعی بنا در ضلع شمال غربی حیاط مدرسه و ورودی اصلی در ضلع جنوب شرقی بنا قرار گرفته است. شاید دلیل ایجاد دو ورودی در بناهایی از این‌دست، امکان بهره‌برداری از فضاهایی با کارکردهای متفاوت با سهولت دسترسی به بنا برای عدهٔ

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

زیادی از مراجعه‌کنندگان و نیز دسترسی آسان به بنا از معابر و نقاط مختلف باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۵۸). مجموعهٔ ورودی اصلی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم از اجزاء و عناصری چون جلوخان، پیش‌طاق، درگاه، هشتی، دالان، ایوان و مناره تشکیل شده و در نتیجه دارای تمام ویژگی‌های اصلی یک مجموعه فضای ورودی است. از نکات جالب توجه این بنا می‌توان به وجود دو ورودی در مجموعه فضای ورودی اصلی اشاره کرد که نمونهٔ مشابه آن در هیچ‌یک از مدارس آن زمان دیده نمی‌شود؛ به‌این ترتیب که ورودی نخست هم‌سطح با معبر اطراف، جلوخان فضای ورودی این مجموعه را از بناها و خانه‌های پیرامون جدا می‌کند.

با گذر از ورودی اصلی به حیاط مستطیل‌شکلی با ابعاد ۱٤/۲۹ × ۱۸/۳۵ متر وارد می‌شویم. این حیاط در مجموعه فضای ورودی بنا، جلوخانی است که دور تا دور آن با طاق‌نماهایی در ابعاد گوناگون و قوس‌های جناغی احاطه شده است. کارکردی که برای جلوخان می‌توان درنظر گرفت، اهمیت بخشیدن به فضای ورودی و تمایز بهتر آن از فضای معبر اطراف است. وجود جلوخان در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران، فقط در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار جدید و خان مروی دیده می‌شود. شاید علت وجود نداشتن جلوخان در دیگر نمونه‌های هم‌زمان، ساخت‌وسازهای پی‌درپی از دورهٔ قاجار تا به امروز بوده که در نهایت زمینه‌ساز حذف جلوخان به‌عنوان یکی از اجزای اصلی مجموعه فضای ورودی در مسجد- مدرسه‌ها شده است. مصالح به‌کاررفته در کف حیاط آجر است که با عبور از آن می‌توان به ورودی اصلی مدرسه راه یافت.

اگرچه پیش‌طاق در مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران به‌تدریج کوچک‌تر شده و از شکوه و عظمت آن به شکل چشمگیری کاسته شده است (اکبری، ۱۳۸۸: ۳۲۰)، پیش‌طاق مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم با عرض ٤/٦۳، عمق ۲/٤۲ و ارتفاع ٦/۱٦ متر از بزرگ‌ترین پیش‌طاق‌های موجود در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است (شکل ٤). از دیگر عناصر اصلی این بخش می‌توان به سکوهای به‌کاررفته در دو بدنهٔ پیش‌طاق اشاره کرد که نمونهٔ مشابه آن در دیگر مسجد- مدرسه‌های هم‌زمان در تهران نیز دیده می‌شود.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

شکل ٤ نمایی از پیش‌طاق مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

پس از عبور از درگاه، به هشتی می‌رسیم. در دو گوشهٔ جنوبی و غربی هشتی، شش حجره وجود دارد که سبب می‌شود هشتی علاوه‌بر کارکرد اصلی خود به‌عنوان یکی از اجزای اصلی مجموعه فضای ورودی، نقش فضایی تقسیم‌کننده را نیز برعهده گیرد. از فضای هشتی برای تغییر جهت مسیر حرکت نیز استفاده شده است. در پوشش کف، دیواره‌ها و سقف هشتی آجر به‌کار رفته است. این آجرها در قسمت سقف با رنگ سفید و آبی پوشیده شده است. پس از هشتی، دالانی دیده می‌شود که دارای پوشش طاق و چشمه و تویزه‌هایی با قوس جناغی است. نور مورد نیاز این بخش با نورگیرهای تعبیه‌شده در سقف تأمین می‌شود. پس از این دالان، یک هشتی و پس از آن نیز دالانی دیگر به طول ۱۳/٤۸ متر به‌چشم می‌خورد. نمای روبه‌صحن دالان، دارای قوس کلیل، و مصالح

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

به‌کاررفته در آن آجر است که در قسمت سقف با رنگ سـفید پوشـیده شـده اسـت. کـف حیاط ۱۵سانتی‌متر پایین تر از کف دالان است که سبب می‌شود کف مجموعهٔ بنا ۱/۲۰ متر پایین‌تر از سطح معبر اطراف باشد. وجود دو هشتی در مجموعه فضـای ورودی مسـجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم از ویژگی‌های شاخص این بناست که در هیچ‌یک از دیگر مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران دیده نمی‌شود. ورود به فضای درونی این بنا به‌تـدریج و با آرامش صورت می‌گیرد. ازاین‌رو، مجموعـه فضـای ورودی ایـن مسـجد- مدرسـه از پیچیدگی بسیاری برخوردار است که سبب می‌شود تا این بنـا بـه شـکلی کامـل از محـیط بیرون جدا شود. به‌این ترتیب، اصل درونگرایی به‌عنوان یکی از اصول اساسـی در هنـر و معماری ایرانی، به بهترین شکل ممکن در این بنا اجرا شده است. از سـوی دیگـر، چنـین تمهیدی سبب می‌شود تا فضای داخلی مدرسه از صدا و شلوغی‌های فضای خـارجی دور باشد و طلبه‌ها با آرامش بیشتری به تحصیل مشغول شوند.

یکی دیگر از اجزای موجود در فضای ورودی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قـدیم، منـاره است. ساخت مناره در کنار فضاهای ورودی بر عظمت و شکوه آن‌ها مـی‌افزایـد. ترکیـب زوج مناره با پیش‌طاق ورودی را می‌توان از خصوصیات بارز در معمـاری ایـران دانسـت. وجود مناره در این بخش از بنا را فقط در چهار مسجد- مدرسهٔ دورهٔ قاجار شـهر تهـران [٤] شاهد هستیم (همان، ۳۱۳). شاید بتوان این مسئله را نشـانه‌ای بـر غیرضـروری بـودن وجود مناره، با یکی از کارکردهای ابتدایی آن به‌عنوان مکانی برای فراخوانـدن مسـلمانان برای برگزاری نماز جماعت، در فضای ورودی ایـن دسـته از بناهـا دانسـت. در مسـجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، مناره‌ها در دو سوی ورودی اصلی واقع شده‌اند و نمونه‌های مشابه آن‌ها در دیگر مسجد- مدرسه‌های شهر تهران دیده نمی‌شود (شکل ۵). به‌طور کلی، مسیر دسترسی به فضاهای درونی در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم به شکل غیرمستقیم است. دلیل دسترسی غیرمستقیم افراد به فضـاهای درونـی، ورود آهسـته و احتـرام‌آمیـز افـراد و همچنین تحت کنترل و نظارت قرار دادن مسیر و نحوهٔ دسترسی آنان و جلوگیری از ورود سریع و ناگهانی است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

شکل ۵ نمایی از مناره‌های مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

۲-٤. حیاط

از همان ابتدا، حیاط یکی از شاخصه‌های اصلی در معماری مسجد- مدرسه‌ها بوده و عناصر فضایی- کارکردی مدارس اغلب گرداگرد این حیاط مرکزی شکل می‌گرفته است. دست‌کم دو کارکرد اصلی و بنیادین را برای حیاط در مسجد- مدرسه‌ها می‌توان برشمرد: ۱. برآورده کردن احتیاجات نماز جماعت ازقبیل تأمین آب برای وضو و دیگر نیازهای اجتماع وسیعی از مؤمنان؛ ۲. جداسازی ساختمان مسجد- مدرسه از صدا و دیگر فعالیت‌های زندگی عمومی با کانون قرار دادن فضای داخلی (گلمبک، ۱۳۷٤: ۱۱۷). شکل کلی پلان حیاط مرکزی مدارس شهر تهران در دورهٔ قاجار، مستطیل است؛ اگرچه در این میان استثنائاتی ازقبیل پلان هشت‌ضلعی و یا مستطیل ناقص هم دیده می‌شود (اکبری، ۱۳۸۸: ۳۱۱). پلان حیاط مرکزی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، مربع مستطیل است و فضاهای اصلی بنا شامل ایوان‌ها، شبستان‌ها، رواق‌ها و حجره‌ها پیرامون این حیاط مرکزی قرار گرفته‌اند. بنابراین، یکی از

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

مهم‌ترین عملکردهای حیاط در طراحی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، سازمان‌دهی فضـاهای مختلف با توجه به عوامل مؤثر در آن بوده است. طـول حیـاط ۲٦/۱۰ و عـرض آن ۲۵ متـر و مصالح بـه‌کاررفتـه در کـف آن آجرهـایی بـا ابعـاد ۳ × ۲۰ × ۲۰ سـانتی‌متـر اسـت. حوضـی مستطیل‌شکل در میانهٔ حیاط دیده می‌شود که با چهار باغچه به شکل مربع ناقص در گوشه‌های شمالی- جنوبی و شرقی- غربی احاطه شده است. این حـوض طـراوت و زیبـایی ویـژه‌ای بـه فضای داخلی مسجد- مدرسه بخشیده است.

۳-٤. ایوان‌ها

نوعی تنوع و دگرگونی جالب توجه در تعداد ایوان‌هـای اصـلی مـدارس شـهر تهـران در دورهٔ قاجار مشاهده می‌شود؛ به‌این ترتیب که برخی از مدارس چهارایوانی، بعضی سه‌ایوانی، شماری از آن‌ها دوایوانی، برخی یک‌ایوانی و حتی بعضی نیز فاقد ایوان در میانهٔ ضلع‌های خود هسـتند (همان، ۳۱۱). مدرسهٔ سپهسالار قدیم فاقد ایوان است؛ اما طاق‌های میانی ضلع‌هـای شـمالی و جنوبی عریض‌تر از طاق‌های دیگر است که سبب می‌شود تا این مدرسـه را در شـمار مـدارس دوایوانی قرار دهیم.

ایوان شمالی با ارتفاع ٦/۸٤ متر، دارای قوس جناغی از نوع پنج و هفت تنـد اسـت (شـکل ٦). روی اسپر میانی این ایوان درگاهی با قـوس بیضـی خوابیـده دیـده مـی‌شـود کـه از راه آن می‌توان به شبستان شمالی مدرسه راه یافت. چهار ایوانچه با ارتفـاع حـدود ۱۸ سـانتی‌متـر (از کف حیاط) در اطراف ایوان شمالی دیده می‌شود. این ایوانچه‌ها با عرض ۳/٤۸، ارتفاع ۳/٦۵ و عمق ۱/۸۸ متر دارای قوس کلیل، کف آجری و ازاره‌های کاشی‌کاری‌شده هستند.

ایوان جنوبی با ٤/٤٤ متر ارتفاع راه ورود به مسجد- مدرسه است. نکتهٔ جالب توجه دربـارهٔ ایوان جنوبی، دو بخش بودن آن است. بخش نخست محـل قرارگیـری درگـاه اصـلی شبسـتان جنوبی، و بخش دوم نیز نورگیر شبستان است. طاق درگاه شبستان دارای قـوس کلیـل و طـاق نورگیر آن نیز دارای قوس جناغی است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

پیرامون ایوان جنوبی، چهار ایوانچه بـه‌چشـم مـی‌خـورد کـه همگـی راه ورود بـه شبسـتان جنوبی‌اند. این ایوانچه‌ها نیز شکل کوچک‌شدهٔ ایوان جنوبی به‌شـمار مـی‌رونـد و دارای قـوس کلیل در قسمت ورودی و قوس جناغی در قسمت نورگیرها هستند.

شکل ٦ ایوان شمالی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

٤-٤. شبستان‌ها

یکی دیگر از نکات حائز اهمیت دربارهٔ مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران، عمومیّـت ساخت مسجد یا شبستان به‌عنوان یکی از بخش‌های اصلی بناست. تمـام نمونـه‌هـا فقـط یـک شبستان دارند (همان، ۳۱۲)؛ درحالی که در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، دو شبسـتان دیـده می‌شود: شبستان جنوبی یا زمستانی که به مسجد اختصاص دارد و شبستان شمالی یـا تابسـتانی

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

که مَدرَس [۵] مدرسه به‌شمار می‌آید. ایـن شبسـتان پـنج ورودی دارد کـه سـه ورودی داخـل ایوانچه‌های اطراف ایوان شمالی و یک ورودی نیز در ضلع غربی آن قـرار گرفتـه اسـت. از راه ورودی ضلع غربی می‌توان به یک دالان و پس از آن به در فرعی مدرسه راه یافت. امروزه، این ورودی بسته شده و دالان پشتی آن نیز کارکرد انباری یافته است. طول شبستان شمالی ۲٤/۸۰، عرض آن ۱۸/۸۳و ارتفاع آن ۵ متر است. این شبستان یکی از زیباترین شبستان‌های موجـود در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است. سقف آن به صورت طاق و چشمه اجرا شده اسـت و نور مورد نیاز فضا نیز با نورگیرهای لوزی‌شکلِ تعبیه‌شده در چشمه‌ها تأمین می‌شود. مصـالح به‌کاررفته در شبستان، آجر است که در قسمت سـقف و دیوارهـا یـک‌سـره بـا رنـگ سـفید و قهوه‌ای پوشیده شده است. در تویزه‌های شبستان نیز کلاف‌بندی چوبی به‌چشم مـی‌خـورد کـه یکی از روش‌های فناورانه در مقابله با زلزله است (شکل ۷).

شکل ۷ شبستان شمالی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

وجود ستون در شبستان از دیگر ویژگی‌های عمومی تمام مسجد- مدرسه‌هـای دورهٔ قاجـار شهر تهران است (همان، ۳۱۲). در شبستان شمالی مسـجد- مدرسـهٔ سپهسـالار قـدیم نیـز ۱٦ ستون سنگی در چهار ردیف چهارتایی بـا قطـر ۳۸ سـانتی‌متـر و ارتفـاع حـدود ۲ متـر دیـده می‌شود. ستون‌های بخش غربی دارای سرستون‌های مقرنسی و ستون‌های بخـش شـرقی دارای سرستون‌های ساده است و سطح برخی از آن‌ها با رنگ قهوه‌ای پوشیده شده است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

ارتفاع ازاره‌های شبستان شمالی ۸۳ سانتی‌متر و مصالح به‌کاررفته در آن‌ها آجر است. این ازاره‌ها فاقد برجستگی و هم‌سطح با دیوار شبستان است و تشخیص آن‌ها از راه تفاوتِ رنگ ایجادشده با مصالح آجر امکان‌پذیر است. محراب شبستان نیز با قوس جناغی و ازاره‌های کاشی‌کاری‌شده در ضلع جنوبی واقع شده است.

پس از عبور از ایوان جنوبی، شبستان یا مسجد مدرسه قرار دارد. شبستان جنوبی با ارتفاع حدود دو طبقه اهمیت ویژه‌ای در مجموعهٔ بنا دارد. این مسجد با ارتفاع ۷/۵، طول ۳۰ و عرض ۱۱/۳۰ متر، دارای پوشش طاق و چشمه و گنبد در بخش مرکزی است. برای پوشش کف، دیواره ها و سقف این شبستان نیز از آجر استفاده شده است و نور مورد نیاز فضا از طریق نورگیرهای تعبیه‌شده در بالای ایوان جنوبی و ایوانچه‌ها تأمین می‌شود.

در شبستان جنوبی، یک ردیف پنج‌تایی از ستون‌های سنگی با قطر ۳۸ سانتی‌متر و ارتفاع حدود ٤ متر دیده می‌شود. این ستون‌ها دارای سرستون‌های مقرنسی بوده و در جهت شرقی- غربی قرار گرفته‌اند (شکل ۸). در ضلع جنوبی این شبستان محرابی با قوس جناغی به عمق ۱/٤۰، عرض ۲/۱۸ و ارتفاع ٤/۲۰ متر تعبیه شده است. گرداگرد شبستان را نیز ازاره‌های کاشی‌کاری‌شده با ارتفاع حدود ۱/۲۵ متر فراگرفته است.

شکل ۸ نمایی از ستون‌ها و سرستون‌های شبستان جنوبی

(عکس از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

۵-٤. رواق ضلع شرقی و غربی

در امتداد جبههٔ شرقی، رواقی با ارتفاع ۱۵ سانتی‌متر (از کف حیاط) به‌چشم می‌خورد. عمـق ایـن رواق تا ورودی حجره‌ها حدود ۲ متر و ارتفاع آن ۳/٦۲ متـر اسـت. از دیگـر عناصـر موجـود در رواق می‌توان به شش ستون سنگی با سرستون‌های مقرنسی اشاره کرد. قوس رواق از نـوع کلیـل بوده و برای پوشش کف و سقف آن از آجرهای مربع‌شکل استفاده شده اسـت. سـاخت رواق در مقابل حجره‌ها را می‌توان نوعی نوآوری دانست؛ چـرا کـه تـا پـیش از ایـن در مقابـل حجـره‌هـا ایوانچه‌هایی تعبیه می‌شد که جداکنندهٔ فضای مقابل هر حجره از دیگر حجره‌هـا بـود. دلیـل آن را شاید بتوان در سهولت ارتباط میان حجره ها دانست. وجـود رواق در مـدارس دورهٔ قاجـار شـهر تهران را برای نخستین بار در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم شاهد هستیم.

رواق جبههٔ غربی نیز کاملاً شبیه به رواق جبههٔ شرقی است. تقـارن در ایـن بخـش از بنـا از اصول اساسی در ساخت‌وساز است. در معماری گذشته، بر ارتبـاط عقلایـی تقـارن بـا قـوانین زیبایی‌شناختی در چارچوب طاق‌ها، گنبدها و دهانه‌های ساده تأکید شـده اسـت. کـارکرد ایـن اصل در این مجموعه بیشتر در طراحی نماها، حجره‌ها و شبستان‌هـا دیـده مـی‌شـود. از دیگـر نکات جالب توجه در باب این رواق‌ها، کارکرد دوگانهٔ رواق ضلع شرقی است؛ به‌این معنـا کـه یکی از دهانه‌ها در یکی از ضلع‌های خود، گذشته از آنکه بخشی از رواق است، به‌عنوان جزئی از فضای ورودی نیز کارکرد می‌یابد.

٦-٤. حجره‌ها

«حجره یکی از شاخص‌ترین عناصر فضایی یک مدرسه است که مهم‌ترین نقـش را در تکـوین شکل نهایی فضای کالبدی آن بر عهده دارد.» (سلطان‌زاده، ۱۳۸٦: ۱۳۷). مسجد- مدرسـه‌هـای شهر تهران در دورهٔ قاجار نیز چون دیگر بناهای مشـابه، دارای حجـره‌هـای بسـیاری گرداگـرد حیاط مرکزی خود است (اکبـری، ۱۳۸۸: ۳۱۲). مسـجد- مدرسـهٔ سپهسـالار قـدیم دارای ۱۷ حجره در طبقهٔ همکف، و دو حجره با ابعاد متفاوت در ضـلع شـمالی اسـت. یکـی از ایـن دو حجره، فاقد ایوانچه بوده و داخل دالان منتهی به وضوخانه قرار گرفتـه اسـت. ایـن حجـره هـا دارای قوس درگاه ورودی از نوع کلیل و درب‌هـای چـوبی هسـتند. حجـرهٔ موجـود در دالان

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

دارای نورگیر و حجرهٔ دارای ایوانچه فاقد نورگیر است. بـرای هـر دو حجـره نیـز در قسـمت انتهایی، پستو در نظر گرفته نشده است.

در ضلع شرقی، چهار حجره با ابعاد مشابه (طول ۳/۷۰ و عرض ۳ متر) دیده می‌شود. تمـام حجره‌ها دارای قوس ورودی از نوع کلیل و پستوهایی در بخش انتهایی خود است. نـور مـورد نیاز حجره‌ها نیز با نورگیرهای تعبیه‌شده در بخش فوقانی و دو سوی ورودی تأمین می‌شود.

در ضلع غربی بنا نیز پنج حجره با ارتفاع ۵ سانتی‌متر از کف رواق به‌چشم مـی‌خـورد. ایـن حجره‌ها با حجره‌های ضلع شرقی بنا شباهت بسیاری دارند؛ به‌گونه‌ای که ابعاد کلی حجـره‌هـا، نوع قوس و ابعاد ورودی و محل قرار گیری نورگیرها کاملاً به هم شبیه اسـت [٦]. پسـتوها در انتهای حجره‌های ضلع غربی ابعاد متفاوتی دارد. دو حجره از پـنج حجـره نیـز فاقـد پسـتو در بخش انتهایی خود است.

از نکات منحصربه‌فرد دربارهٔ مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، شش حجره با ابعـاد متفـاوت پیرامون هشتی ورودی مدرسه است که شاید دلیل آن، استفاده بیشتر از فضـا باشـد. در چـوبی ورودی حجره‌ها به داخل هشتی باز شده و ارتفاع کف ورودی از کف هشتی حـدود نـیم متـر است. ورودی دو حجره از مجموع شش حجره، دارای قوس جنـاغی و ورودی چهـار حجـرهٔ دیگر نیز دارای قوس کلیل است. در انتهای حجره‌های این ضلع بنا نیز پستو تعبیه نشده است.

۵. اجزا و بخش‌های فرعی بنا

وضوخانه و آبریزگاه از دیگر بخش‌های موجود در تمام مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شـهر تهران است. این بخش از بنا اغلب در فضای داخلی مدرسه و در کنار ورودی اصلی یـا فرعـی بنا، شبستان و یا حیاط فرعی مدرسه ساخته می‌شده است تا نمازگزاران بدون نیـاز بـه گـذر از محل سکونت طلبه‌ها، بـه‌آسـانی وضـو بگیرنـد و خـود را بـرای برگـزاری نمـاز آمـاده کننـد (سلطان‌زاده، ١٣٦٤: ٤٤٢). اما در مسجد- مدرسـهٔ سپهسـالار قـدیم، وضـوخانه و آبریزگـاه در ضلع شمال شرقی بنا واقع شده است که سبب می‌شود تا این بخش از بنا به حجره‌هـای ضـلع شمالی و شرقی نزدیک‌تر باشد تا ورودی‌ها و شبستان. شاید بتوان علت این امر را در این نکته جست‌وجو کرد که مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم از مدارسی در شهر تهـران اسـت کـه فقـط برای استفادهٔ طلبه‌ها و مدرّسان بنا شده و کارکرد عمومی چنـدانی نداشـته اسـت. وضـوخانه و آبریزگاه طی مرمّت‌های صورت‌گرفته در سال‌های اخیـر بـه شـکل کامـل بازسـازی، و فضـای

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

بیشتری به آن‌ها اختصاص داده شده است. از دیگر بخش‌های فرعی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم، مطبخ با طول ۱۳ متر است که در ضلع شرقی بنا قرار گرفته است. درب مطبخ بـه داخـل هشتی فرعی مدرسه باز می‌شود. آخرین بخش فرعی بنا، کتابخانه واقع در ضلع جنـوبی حیـاط است که در کنار مسجد مدرسه واقع شده است. این بخش از بنا دارای سـه ورودی اسـت کـه یکی از آن‌ها به داخل حیاط و دو ورودی دیگر به مسجد مدرسه منتهی می‌شود.

٦. بررسی و تحلیل تزیینات مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم دارای تزیینات معماری شاخص و قابل تـوجهی اسـت کـه در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم. به‌طور کلی، تزیینات مسجد- مدرسهٔ سپهسـالار قـدیم شـامل کاشی‌کاری معقلی و هفت‌رنگ، کاربندی، ازاره‌سازی و کتیبه‌نویسی است.

ایوان ورودی حیاط فرعی مدرسه در قسمت لچکی، دارای کاشی‌های هفت‌رنگ با اسـلیمی‌هـای لاجوردی‌رنگی بر زمینهٔ آبی فیروزه‌ای اسـت. طـاق‌نماهـای حیـاط فرعـی مدرسـه نیـز در قسـمت لچکی‌ها دارای کاشی‌کاری معقلی با نقوش هندسی شطرنجی به رنگ‌هـای آبـی فیـروزه‌ای، سـیاه و زرد است. ویژگی تزیینات این لچکی‌ها را می‌توان در زمینهٔ آجری آن‌ها دانست.

پیش‌طاق مدرسه دارای تزییناتی به شکل کاشی‌کاری معقلی، هفت‌رنگ و کاربندی است. در قسمت لچکی پیش‌طاق، کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی بر روی زمینهٔ سفیدرنـگ دیـده می‌شود. در وسط این لچکی‌ها قاب‌هایی سفیدرنگ به شکل دایره طراحـی شـده و داخـل هـر یک از آن‌ها، گلدانی وجود دارد که درون آن‌ها گل‌های صـورتی‌رنـگ نقاشـی شـده اسـت. از اطراف این قاب دایره‌ای‌شکل، اسلیمی‌های پهنـی بـه رنـگ لاجـوردی خـارج شـده اسـت. در اطراف و داخل این اسلیمی‌ها نیز گل‌های صورتی‌رنگی وجود دارد. همچنین دورتـا دور ایـوان ورودی تزیینات کاشی‌کاری معقلی وجود دارد که از نظر قرینه‌سـازی و تقسـیم رنـگ و تقابـل رنگ آبی و زرد، دارای استحکام قابل توجهی است.

هنرمند در تزیین زیر گنبد ایوان ورودی، برای رسیدن به فضـاهای جدیـد و ایجـاد ترکیبـات متنوع، دست به تجمع و تفرق هوشمندانهٔ چندضلعی ها زده که برحسب اتفاق به ترکیبات جـالبی نیز دست یافته است. این ترکیبات ضمن ایجاد تنوّع و تازگی، وحدت شـکل را نیـز حفـظ کـرده است. زمینهٔ تزیینات زیر نیم‌گنبد ایوان ورودی، ترکیبی از آجر و کاشی معـرّق اسـت. نمونـهٔ ایـن تزیین در مسجد- مدرسه حاج قنبر علیخان تهران [۷] نیز دیده می‌شود (شکل ۹ و ۱۰).

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

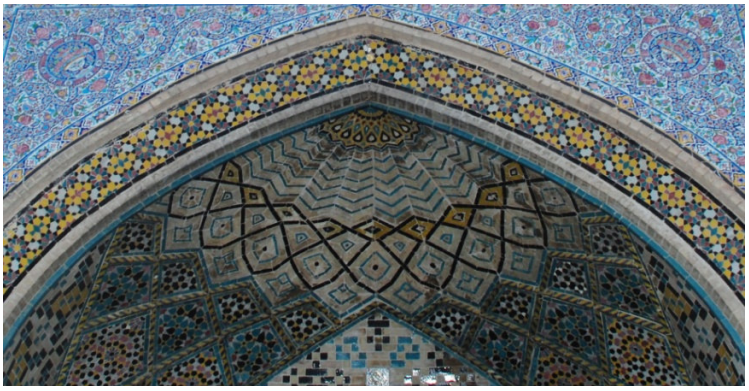

شکل ۹ تزیینات ایوان جنوبی مسجد- مدرسه حاج قنبر علیخان

(عکس از نگارندگان)

شکل ۱۰ تزیینات زیر نیم‌گنبد ایوان ورودی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

لچکی‌های قوس درگاه ورودی با استفاده از کاشی‌های معرّق به شکل نقوش هندسی گره‌دار تزیین شده است. رنگ این کاشی‌ها زرد، سفید، آبی، سیاه و قرمز است. طاق‌نمای بالای این ورودی نیز دارای نقوش هندسی شطرنجی به رنگ سیاه و آبی فیروزه‌ای است. نقوش طاق‌نماهای دو طرف ایوان ورودی اصلی در قسمت لچکی‌ها بر زمینهٔ آبی فیروزه‌ای، کاشی‌های معرّق به شکل نقوش هندسی گره‌دار و در طاق‌نماها به شکل نقوش

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

هندسی موسوم به موج آسیابی (شکل ۱۱) به رنگ‌های آبی فیروز ای، سیاه، زرد، سـفید و صورتی است.

شکل ۱۱ نقوش هندسی موسوم به موج آسیابی

(عکس از نگارندگان)

تزیینات به‌کاررفته بر روی بدنهٔ مناره‌ها با استفاده از کاشی معـرّق بـه رنـگ‌هـای زرد، سفید، سیاه، آبی و قرمز اجرا شده است. این کاشی‌ها نقشی هندسی از نوع موج آسیابی را ترتیب داده است. از ویژگی‌های این مناره‌ها می‌توان به کتیبه‌هـای آن در قسـمت فوقـانی اشاره کرد که با استفاده از خط بنایی عبارت «لا الا اله الله» را به رنگ سیاه بر زمینهٔ سـفید نقش کرده‌اند.

سطح سردر و سایر سطوح فضای ورودی یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی بود کـه معمـولاً یکی از کتیبه‌های اصلی بنا را- که شامل اطلاعاتی دربارهٔ تاریخ ساخت بنـا و سـازندهٔ آن است- در نقطه‌ای از آن نصب می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۷۸). بر بالای ورودی اصلی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم نیز کتیبه‌ای با مضمون تاریخی به خط نستعلیق سـفید بـر زمینهٔ لاجوردی دیده می‌شود. متن کتیبه چنین است:

در عهد پادشاه جم‌جاه ناصرالدین شاه قاجار بر حسب امر مروّج دین محمد فرمانـده صاحب... [ریختگی] حضرت اسداللهی و منظـور نظـر ظـل‌اللهـی اجـل اکـرم افخـم

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

سپهسالار اعظم دولت علّیّه ایران به اهتمام عالیجاه- طاب ثراه- امیر محمدخان صورت پذیرفت.

این کتیبهٔ سفیدرنگ با رنگ زمینهٔ لاجوردی، باعث تأکید هرچه بیشتر نگاه بیننده به سمت ایوان ورودی مدرسه می‌شود (شکل ۱۲).

شکل ۱۲ کتیبهٔ ایوان ورودی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

از دیگر تزیینات مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم می‌توان به تزیینات موجود در لچکی ایوان‌ها اشاره کرد. تزیینات لچکی‌های ایوان شمالی به صورت کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گیاهی به رنگ زمینهٔ لاجوردی است. طرح کلی کار با اسلیمی‌های زردرنگ بسیار محکم و درهم‌شده سازمان یافته است. ختایی‌ها و یا گل و بته‌های ظریف این اسلیمی‌های دوّار را به نرمی و لطافت به زمینهٔ لاجوردی کاشی می‌پیوندد. به تعبیر دیگر، اگر این گل و بته‌های ظریف نبودند، اسلیمی‌های بزرگ نمی‌توانستند از نظر بصری با زمینهٔ لاجوردی به‌اصطلاح خالی ارتباط برقرار کنند. نکتهٔ دیگر اینکه در وسط این لچکی‌ها قاب‌هایی سفیدرنگ به شکل دایره طراحی شده است. داخل هریک از این قاب‌ها، گلدانی لاجوردی‌رنگ هست و درون آن‌ها گل‌های صورتی‌رنگی به‌چشم می‌خورد. این گلدان، طبیعی و با نگاهی کاملاً طبیعت‌گرایانه اجرا شده است.

قسمت فوقانی بدنهٔ ایوان شمالی، تزییناتی به شکل کاربندی دارد. داخل این کاربندی‌ها را با استفاده از کاشی معرّق سیاه و آبی فیروزه‌ای برجسته‌تر کرده‌اند. این کاشی‌ها نقشی شبیه به شعاع‌های نوری را تشکیل داده است. در زیر این کاربندی‌ها با استفاده از کاشی معرّق و نقوش هندسی شطرنجی در قسمت وسط، به خط معقلی نام «الله» به رنگ زرد و سیاه داخل قابی به رنگ آبی فیروزه‌ای اجرا شده است. در اطراف آن هم نام دو «علی» به

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

رنگ سیاه داخل قاب‌هایی مشابه به‌چشم می‌خورد. در اینجا به‌نظر می‌رسد کلمـهٔ «علـی و الله» به‌دلیل ضرورت تصویری به صورت معکوس نوشته شده است. همچنین این خطـوط با شکل‌های ساده و زاویه‌دار، بدون آنکه زاویه‌ها و انتهای کلمات با بهره‌گیری از عناصـر طبیعی همچون گل و بته‌ها سادگی خود را از دست بدهند، هماهنگ با چیـدمان آجرهـای بنا به‌کار گرفته شده‌اند. ازاره‌های این ایوان نیز با استفاده از کاشی معرّق، نقـوش هندسـی شطرنجی به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای، سیاه، زرد، قرمز و سفید را شکل داده است.

در قسمت لچکی ایوانچه‌های ضلع شمالی، با استفاده از کاشی معرّق، نقـوش هندسـی گره‌داری شبیه به شمسه ایجاد شده است (شکل ۱۳). رنگ‌های به‌کاررفته در این لچکی‌ها، سیاه، زرد، آبی فیروزه‌ای، سفید و قرمز است. ازاره‌های این ایوانچه‌ها نیز دارای تزیینـاتی همسان با تزیینات ازاره‌های ایوان شمالی است.

شکل ۱۳ نقوش هندسی لچکی ایوانچه‌های ضلع شمالی

(عکس از نگارندگان)

کاشی‌کاری موجود بر لچکی‌های قوس کلیل ایوان جنوبی دارای نقوش هندسی گره‌دار به صورت پنج‌ضلعی‌های کوچکی از کاشی معرّق به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای، سیاه، زرد و قرمز است که نقش واحدی را ترتیب داده‌اند. در قسمت قوس جناغی این ایوان، تزییناتی به شکل کاشی‌کاری هفت‌رنگ شبیه به نقوش لچکی‌های ایوان شمالی دیده می‌شود. لچکی سایر ورودی‌های مسجد مدرسه نیز دارای تزییناتی شبیه به ایوان جنوبی است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

رواق‌های ضلع شرقی و غربی مدرسه دارای تزییناتی به شکل کاشی‌کاری هفت‌رنگ است. در قسمت میانی پشت بغل‌های رواق‌ها قابی با زمینهٔ سفیدرنگ به شکل برگ وجود دارد. داخل این قاب نقش گل زنبق طراحی شده است. رنگ زمینهٔ لچکی‌ها، آبی فیروزه‌ای است و روی آن اسلیمی‌هایی به رنگ زرد دیده می‌شود. به‌نظر می‌رسد بهره‌گیری از زوج‌های مختلف رنگ‌ها و شکل‌ها برای ایجاد تعادل، از بدیهی‌ترین روش‌هایی بوده که هنرمند در این بخش به‌کار برده است. هنرمند از این روش قرینه‌سازی برای ایجاد تعادل، بسیار بهره برده است. تزیینات موجود در لچکی‌های قوس درگاه حجره‌ها و نورگیرها با استفاده از کاشی معرّق و نقوش هندسی گره‌دار به شکل شمسه و به رنگ‌های سیاه، سفید، صورتی و آبی فیروزه‌ای اجرا شده است.

در دو طرف نورگیر موجود بر بالای ورودی حجره‌های ضلع شرقی و غربی مدرسه قاب‌هایی مربع‌شکل وجود دارد که تزییناتی از نوع کاشی‌کاری هفت‌رنگ در آن‌ها اجرا شده است. مشابه این نقش با اندک تغییراتی در داخل شبستان جنوبی نیز اجرا شده است. داخل این قاب‌های مربع‌شکل، قابی زردرنگ شبیه به محراب وجود دارد که در بخش میانی آن، گلدان زیبایی به رنگ لاجوردی نقاشی شده است. در این گلدان دو ردیف گل سرخ صورتی‌رنگ و در اطراف آن نیز نقش گل و برگ‌های کوچکی دیده می‌شود (شکل ١٤).

شکل ١٤ تزیینات اطراف نورگیر حجره‌ها

(عکس از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

اطراف ورودی حجره‌ها نیز با استفاده از کاشی‌های معرّق و آجر، به شـکل نقـوش هندسـی معقلی ازاره‌سازی شده است.

شبستان شمالی فاقد تزیینات است. تنها تزیینات موجود در این قسـمت، داخـل محـراب و ازاره‌های کناری آن و به شکل کاشی‌کاری معقلی است. تزیینـات کاربنـدی در قسـمت سـقف محراب با استفاده از کاشی‌های معرّق سیاه و آبی فیروزه‌ای اجرا شده است. در اطـراف برخـی از کاربندی‌های داخل محراب، کاشی‌های هفت‌رنگی به صورت قاب‌بندی دیـده مـی‌شـود کـه نقش آن تکرار طرح گل است. در قسمت ازارهٔ داخل محراب نیز نقوش هندسی شـطرنجی بـه شکل صلیب‌هایی به‌هم‌پیوسته به رنگ‌های سفید، آبی فیروزه‌ای، زرد و سیاه با اسـتفاده از آجـر و کاشی کار شده است. ازاره‌های دیوار کناری محراب دارای نقـوش هندسـی گـره‌دار از نـوع موج آسیابی با استفاده از کاشی‌های معرّق است.

تزیینات موجود در شبستان جنوبی مدرسه در قسمت سقف به شکل کاشی‌کاری معقلـی بـا نام «الله» و «علی» و به رنگ‌های آبی فیروزه‌ای و سیاه اسـت. در اینجـا نیـز بـه‌دلیـل ضـرورت تصویری، کلمات به صورت معکوس نوشته شده است (شکل ۱۵)؛ در نتیجـه کلمـات کـه تـا پیش از این کارکرد مفهومی داشتند، کارکرد تصویری هم پیدا کردند.

شکل ۱۵ کتیبه‌های معقلی الله و علی

(عکس از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

داخل مسجد ایوانچه‌هایی وجود دارد که در قسمت لچکی آن‌ها تزییناتی بـه شـکل معـرّق‌کـاری دیده می‌شود. نقش لچکی اولین ایوانچهٔ شمال شرقی مسجد از نوع بـرگ چنـار اسـت (شـکل ١٦). نقش لچکی ایوانچهٔ بعدی از نوع گیوه و به رنگ‌های زرد، سفید، سیاه، قرمز و آبی فیـروزه‌ای اسـت (شکل ١٧). در زیر قوس ایوانچهٔ کناری کاربندی‌های ظریفی با اسـتفاده از کاشـی معـرّق کـار شـده است. این کاربندی‌ها دارای نقوش هندسی گره‌دار و معقلّی به رنگ‌های آبی، قهوه‌ای، سـیاه، قرمـز و زرد است. نقش لچکی این ایوانچه نیز دارای طرحی از نوع ماکو است (شکل ١٨). سایر ایوانچـه‌هـا نیز در قسمت لچکی خود تزییناتی به شکل نقوش هندسی گره‌دار به رنـگ‌هـای زرد، سـیاه، قرمـز، آبی فیروزه‌ای و سفید دارند. به‌نظر می‌رسد با وجود دقت بسیاری که هنرمند کاشی‌کار در طراحـی و اجرای نقوش هندسی به‌کار برده، به رنگ بیش از شکل اهمیت داده است.

شکل ١٦ نقوش هندسی از نوع برگ چنار

(عکس از نگارندگان)

شکل ١٧ نقوش هندسی از نوع گیوه

(عکس از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

شکل ۱۸ نقوش هندسی از نوع ماکو

(عکس از نگارندگان)

تزیینات به‌کار رفته در قسمت ازاره‌های مسجد با استفاده از کاشی‌های هفت‌رنگ اجـرا شـده اسـت. نقش این ازاره‌ها گلدان‌هایی لاجوردی‌رنگ درون قاب‌هایی به شکل نیم‌ترنج اسـت. رنـگ زمینـهٔ ایـن نیم‌ترنج‌ها در یک ردیف، سفید و در ردیفی دیگر، لاجوردی است. نقش گلدان فقط داخل نیم‌ترنج‌های سفید اجرا شده و در ترنج‌های لاجوردی، نقوش مبهمی از گل و برگ به‌چشم مـی‌خـورد. رنـگ‌هـای به‌کاررفته در قسمت ازاره‌ها لاجوردی، سفید، زرد، آبی فیروزه‌ای، قرمز، صورتی، سبز و قهـوه‌ای اسـت (شکل ۱۹). نکتهٔ مهم اینکه در این نقوش، قاب‌هایی هست که درون آن‌ها، گلدان‌های گل طبیعـی- کـه یکی از شاخصه‌های مهم تزیینات این بناست- با نگاهی طبیعت‌گرایانه اجرا شده است.

شکل ۱۹ کاشی‌کاری هفت‌رنگ ازاره‌های شبستان جنوبی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

محراب مسجد دارای کاشی‌کاری معقلّی به رنگ‌های زرد، سفید، قرمز، آبی فیروزه‌ای و سیاه است. بر روی بدنهٔ داخلی خود و در قسمت سقف نیز دارای تزیینات کاربندی است. در دو طرف محراب طاق‌نماهایی وجود دارد که در قسمت لچکی آن‌ها کاشی‌های معرّق به رنگ زرد، آبی فیروزه‌ای، سیاه، سفید و قرمز دیده می‌شود. نقش بدنهٔ این طاق‌نماها، گلدان‌هایی لاجوردی‌رنگ درون ترنج‌هایی به رنگ سفید است. بین این ترنج‌ها قاب‌های دایره‌شکلی وجود دارد که داخل آن‌ها گل نقاشی شده است. رنگ‌های به‌کاررفته در این بخش صورتی، قرمز، سفید، لاجوردی، زرد و آبی فیروزه‌ای است. در قسمت بالای این طاق‌نماها، قاب‌های مربع‌شکلی هست که با استفاده از کاشی‌های خشتی تزیین شده است. نقش میانی این قاب‌ها، قابی مدوّر است. داخل این قاب مدوّر گلدانی لاجوردی‌رنگ وجود دارد که در آن گل‌های صورتی و لاجوردی به‌چشم می‌خورد. اطراف این قاب مدوّر نیز با نقوشی هندسی تزیین شده است.

گرداگرد مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم کتیبه‌ای با محتوای ادبی- تاریخی دیده می‌شود. این کتیبه به خط نستعلیق سفید بر زمینهٔ کاشی لاجوردی نوشته شده و هر مصرع آن داخل قابی قرار گرفته است. کتیبه به دستور میرزا محمدخان سپهسالار و در مدح او و ناصرالدین شاه به قلم عبدالحسین زرین‌قلم نوشته شده است. متن کتیبه چنین است:

نخست از فرّ یزدانی دوم از بخت سلطانی/ سپهسالار کرد از نو بنا این کعبهٔ ثانی/ به عهد خسرو آگه جهانبان ناصرالدین شه/ که چون جد و پدر بر حضرتش ختم است سلطانی/ شهنشاهی که در ملک جهان با حشمت و دولت/ به فرّ ایزدی افراشت رایات جهانبانی/ هر آن دولت که مقبولش، برآرد سر به آزادی/ هر آن کشور که مردودش، گذارد رو به ویرانی/ به برهان جمال او کند هر ذره خورشیدی/ به خورشید جلال او کند هر ذره برهانی/ سپهسالار والافر محمداسم، نام‌آور/ کزو این بنده را درخور بود تشریف احسانی/ ظفرمندی که ارزد او به کار لشکر و کشور/ مقام آصفی دارد به درگاه سلیمانی/ به دست مکرمت رادی، بود میزان آزادی/ به چشم مردمی شخصی بود مصداق انسانی/ بود شیر قوی‌دل و اندر او آثار فیروزی/ بود میر مجاهد اندر او تأیید یزدانی/ عطاگستر بود همواره از طبع سخاپرور/ سخن‌پرور بود پیوسته از فرّ سخن‌دانی/ به هر کشور که شیر پردلی بینی همی گویی/ زهی میر مجاهد آن سپهسالار ایرانی/ همایون مسجدی افراشت در طهران که از رفعت/ یکی قندیل عالی سقف آن، خورشید نورانی/ مبارک مسجدی از فرّ شاهنشه که

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

ایوانش/ چو قلب شه منور گشت از آیات قرآنی/ بنای محکمی محراب اعلائی تعـالی الله/ که چون رکن وجـود شـه مثـل در سـخت ارکـانی/ در او ایمـن همـه دل‌هـا ز تخیـیلات وسواسی/ در او فارغ همه جان‌ها ز تسویات نفسانی/ ز ماه طلعت روشن‌روانان بلنـداختر/ ورا از روز روشن‌تر بود کاخ شبستانی/ پی تقدیس و تهلیل اندر آن پاکان قدوسـی/ همـی تسبیح‌خوان آیند بر درگاه سبحانی/ کسی را پای از رفعت به فرق فرقدان ساید/ که در وی از سر طاعت نهد بر خاک پیشانی/ در اینجا موسی عمران شوی ز اسـرار الاهـو/ در اینجـا عیسی مریم شوی ز انفاس روحانی/ غرض این کعبه مقصود و این عـالی بنـا مسـجد/ بـه سعی وی چو آمد با صفا از لطف ربانی/ به فرّ ایزد اول شاعر ملک عجم گفتا/ که از سعی محمد شد بنا این کعبهٔ ثانی/ کتبه الفقیر المذنب عبدالحسین زرین‌قلم (شکل ١٦).

شکل ۲۰ کتیبهٔ شبستان جنوبی مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم

(عکس از نگارندگان)

۷. نتیجه‌گیری

در این مقاله مسجد- مدرسهٔ سپهسـالار قـدیم- یکـی از مهـم‌تـرین، بـزرگ‌تـرین و زیبـاترین مسجد- مدرسه‌های شهر تهران- به‌لحاظ معماری و تزیینات وابسـته بـه آن بررسـی و تحلیـل شده است. در نگاهی کلی، این بنا نیز همچون دیگر مسـجد- مدرسـه‌هـای دورهٔ قاجـار شـهر تهران از الگوی معماری مشخصی پیروی می‌کند که عبارت است از: مجموعه فضـای ورودی، حیاط، ایوان، شبستان، حجره، وضوخانه و آبریزگاه. اما مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم به‌لحاظ معماری دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است که آن را از دیگر مسـجد- مدرسـه‌هـای دورهٔ قاجار شهر تهران متمایز می‌کند. برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

۱. جلوخانی با فضای ورودی مجزّا که در دیگر مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجـار شـهر تهـران دیده نمی‌شود.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

۲. وجود دو شبستان در ضلع شمالی و جنوبی مجموعه با کارکردهای متفاوت که تنها نمونهٔ موجود دوشبستانه در میان مسجد- مدرسه‌های شهر تهران است.

۳. رواقی با دو کارکرد در مقابل حجره‌ها که نوعی نوآوری در میان مسجد- مدرسه‌های دورهٔ قاجار شهر تهران به‌شمار می‌رود.

٤. وجود شش حجره در اطراف هشتی که شاید بتوان دلیل آن را در بهره‌گیری بیشتر از فضاها در این مجموعه دانست.

تزیینات وابسته به معماری در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم نیز از دیگر محورهای بحث این مقاله است. تزیینات معماری به‌کاررفته در این بنا با توجه به بیشترین میزان کاربرد آن، شامل کاشی‌کاری معقلّی، کاشی‌کاری هفت‌رنگ، ازاره‌سازی، کاربندی و کتیبه‌نویسی است. کاشی معرّق در قسمت لچکی ایوانچه‌ها، سقف و محراب شبستان جنوبی، پشت بغل‌های ایوانچه‌ها و ورودی‌های شبستان شمالی مشاهده می‌شود. ازاره‌های موجود در اطراف ورودی حجره‌ها، محراب و ازاره‌های داخل شبستان شمالی نیز درخور توجه است. کاشی‌های هفت‌رنگ نیز در تزیینات محراب، ازاره‌ها و کتیبه‌های شبستان جنوب، لچکی‌های ایوان شمالی و جنوبی، لچکی‌های سایر ورودی‌های شبستان جنوبی، اطراف ورودی حجره‌ها و پشت بغل‌های رواق‌ها دیده می‌شود. رنگ، شکل و فضای تزیینات و نقوش در مسجد- مدرسهٔ سپهسالار قدیم دارای ویژگی‌های خاص خود است؛ ازجمله:

۱. استفاده از اشکال و عناصر طبیعی مانند گل‌ها به شکل طبیعت‌گرایانه؛

۲. اهمیت به رنگ بیش از شکل و تنوّع بیش‌ازاندازه در رنگ؛

۳. غلبه داشتن رنگ‌های زرد، لاجوردی، سیاه، آبی فیروزه‌ای و سفید؛

٤. ازدحام بیش از حدّ نقوش و عناصر در قاب‌های تزیینی؛

۵. قرینه‌سازی در تزیینات برای ایجاد تعادل؛

٦. برخورد دوگانه با شکل و مفهوم و همچنین استفاده نکردن از آرایه‌ها و ویژگی‌های تزیینی در خطوط کوفی بنایی.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدارس موجود دورهٔ قاجار در شهر تهران عبارت اند از: مدرسهٔ صدر، مدرسهٔ خان‌مروی، مدرسهٔ حکیم‌باشی (آقامحمود)، مدرسهٔ حاج رجبعلی، مدرسهٔ عبدالله‌خان، مدرسهٔ شیخ عبدالحسین، مدرسهٔ

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

سپهسالار قدیم، مدرسهٔ حاج قنبرعلی‌خان، مدرسـهٔ معیرالممالـک، مدرسـهٔ خـازن‌الملـک، مدرسـهٔ سپهسالار جدید، مدرسهٔ کاظمیه، مدرسهٔ معمارباشی، مدرسـهٔ حـاج ابـوالفتح، مدرسـهٔ مجدالدولـه، مدرسهٔ اقصی، مدرسهٔ فیلسوف‌الدوله و مدرسهٔ محمودیه (اکبری، ۱۳۸۸: ۲۴۸-۲۵۱).

۲. مدارس ایلچی کبیر (نـوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۷٤؛ مصـطفوی، ۱۳٦۱: ۸۲؛ سـلطان‌زاده، ۱۳٦٤: ۳۱۱؛ شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳٦۵؛ بیگی، ۱۳٦٦: ۱۹٤، اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۸٤)، عبدالله‌خـان (نجمـی، ۱۳٦۸: ۱۳۷؛ بیگی، ۱۳٦٦: ۱۹٤؛ معتمدی، ۱۳۸۱: ٤٦۷، بلاغی، ۱۳۵۰: ۱/ ۱۸۲؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۸۱)، شیخ عبدالحسین (مشکوتی، ۱۳٤۹: ۲۰۹؛ اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۸٤؛ مصـطفوی، ۱۳٦۱: ۹٦-۹۷)، میرزاعیسـی وزیـر (نـوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۹۵؛ بلاغـی، ۱۳۸٦: ۳۵٤)، حـاج قنبرعلـی‌خـان (اعتمادالسـلطنه، بـی‌تـا:۸۷)، معیرالممالـک (سـلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۵۸؛ اعتمادالسـلطنه، بـی‌تـا: ۸٤؛ حاجی‌قاسم، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۰٤)، خازن‌الملک و سپهسالار جدید (سحاب، ۱۳۲۹: ۳٦؛ بهزادفـر، ۱۳۸٦: ۱۸۳)، شاهزاده خانم (شهیدی مازنـدرانی، ۱۳۸۳: ۳٦٦؛ بیگـی، ۱۳٦٦: ۱۹٤؛ نجمـی، ۱۳٦۸: ۱۳۷)، کاظمیه (سدیدالسلطنه، ۱۳٦۲: ۱٤۷؛ اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۸۷)، سراج‌الملک (بامـداد، ۱۳٤۷: ۲/ ۲۸)، معمارباشی (اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۸٤)، حاج ابوالفتح (بیگی، ۱۳٦٦: ۱۹٤؛ شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳٦۵؛ نجمی، ۱۳٦۸: ۱۳۳؛ نوربخش، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۱۷۷)، مجدالدوله (معتمدی، ۱۳۸۱: ٤٦۲)، منیریه/ سید ناصرالدین (بلاغی، ۱۳۸٦: ۷۵)، فرخ‌خان امین‌الدوله (اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۸۷)، دانگی (نجمی، ۱۳٦۸: ۱۳۷؛ بیگی، ۱۳٦٦: ۱۹٤)، میرزا عبدالکریم (شهیدی مازندرانی، ۱۳۸۳: ۳٦٦؛ بلاغـی، ۱۳۸٦: ۷٤)، نیاکی (اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۱۵۹)، آقا رضاخان اقبال‌السلطنه (اعتمادالسلطنه، بی‌تـا: ۸٤)، میـرزا زکی (معتمدی، ۱۳۸۱: ٤٦۲؛ دوروششوار، ۱۳۷۸: ۱۰۳؛ سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳٦۸: ٤۷۵).

۳. میرزا محمدخان قاجار دولو کشیکچی‌باشـی، پسـر دوم امیرخـان سـردار و خـالوزادهٔ عبـاس میـرزا نایب‌السلطنه بود. معروف اسـت کـه میـرزا محمـدخان سپهسـالار چنـدان معلومـاتی نداشـت و از قجرهای درباری بود و پسرانش داماد شاه بودند. او مردی دیندار، منظم، جدی و خطش بسیار بد و ناخوانا بود (بامداد، ۱۳٤۷: ۳/ ۲۲۸-۲۳۲). مرگ ناگهانی میـرزا محمـدخان سپهسـالار در ۱۷ صـفر ۱۲۸٤ق است (سعادت نوری، ۱۳٦٤: ۲٦٦).

٤. مسجد- مدرسه‌های سپهسالار قدیم، سپهسالار جدید، معیرالممالک و فیلسوف‌الدوله.

۵. مدرس، فضای درس مدرسه است (پیرنیا، ۱۳۸٦: ۹۳).

٦. حجرهٔ ضلع جنوبی جبههٔ غربی دارای ابعاد کوچک‌تری به عرض ۳ متر و طول ۲ متر است.

۷. مسجد- مدرسهٔ حاج قنبر علی‌خان در خیابان شهید مصطفی خمینی، کوچهٔ شهید علی مـرادی قـرار گرفته و از آثار شاخص دورهٔ ناصرالدین شاه است.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (بی‌تا). ***المآثر و الآثار***. تهران: کتابخانهٔ سنایی.
- _____ (۱۳۵۷). ***صدرالتواریخ***. به کوشش محمد مشیری. چ۲. تهران: روزبهان.
- اکبری، زینب. (۱۳۸۸). ***بررسی تطبیقی معماری مدارس علوم دینی قاجار شهر تهران و قزوین*** *از دیدگاه باستان‌شناسی*. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. تهران: دانشکدهٔ علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- بامداد، مهدی. (۱۳٤۷). ***تاریخ رجال ایران (قرون ۱۲-۱۳-۱٤)***. ۲ج. تهران: زوار.
- بلاغی، عبدالحجه. (۱۳۵۰). ***تاریخ تهران: قسمت مرکزی و مضافات***. ۲ج. قم: ادارهٔ آموزش و پرورش قم.
- _____ (۱۳۸٦). ***گزیدهٔ تاریخ تهران***. تهران: مازیار.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸٦). ***هویت شهر: نگاهی به هویت شهر تهران***. تهران: مرکز مطالعات فرهنگی شهر تهران.
- بیگی، محمدحسن. (۱۳٦٦) ***تهران قدیم***. تهران: ققنوس.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸٦). ***آشنایی با معماری اسلامی ایران***. چ۱۱. تهران: سروش.
- حاجی‌قاسم، کامبیز. (۱۳۷۷). ***فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران***، *دفتر سوم: بناهای مذهبی تهران*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی.
- دوروششوار، ژولین. (۱۳۷۸). ***خاطرات سفر ایران***. ترجمهٔ مهران توکلی. تهران: نشر نی.
- سحاب، ابوالقاسم. (۱۳۲۹). ***تاریخ مدرسهٔ عالی سپهسالار***. تهران: [بی‌نا].
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان. (۱۳٦۲). ***سفرنامه سدیدالسلطنه: التدقیق فی سیر الطریق***. به کوشش احمد اقتداری. تهران: بهنشر.
- سعادت نوری، حسین. (۱۳٦٤). ***رجال دورهٔ قاجار***. تهران: وحید.
- سعدوندیان، سیروس و منصوره اتحادیه. (۱۳٦۸). ***آمار دارالخلافهٔ تهران: اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار***. تهران: تاریخ ایران.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]

- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳٦٤). ***تاریخ مدارس ایران: از عهد باستان تـا تأسـیس دارالفنـون.*** تهران: آگاه.

- ـــــــــــــــــــ (۱۳۷۲). ***فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران***. تهـران: شـهرداری تهران، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی.

- ـــــــــــــــــــ (۱۳۷۸). «مسجد- مدرسه‌های تهران». ***وقف میراث جاویدان***. س۷. ش ۲۸. صص ۵۳-٦٤.

- ـــــــــــــــــــ (۱۳۸٦). ***مدارس، معماری ایـران دورهٔ اسـلامی***. گردآورنـده محمـد یوسف کیانی. چ۵. تهران: سمت.

- شهیدی مازندرانی، حسین. (۱۳۸۳). ***سرگذشت تهران***. تهران: دنیا.

- گلمبک، لیزا و دونالد ویلبر. (۱۳۷٤). ***معماری تیموری در ایران و توران***. ترجمهٔ کرامـت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳٤۹). ***فهرست بناهای تـاریخی و امـاکن باسـتانی ایـران***. تهـران: چاپخانهٔ وزارت فرهنگ و هنر.

- مصطفوی کاشانی، محمدتقی. (۱۳٦۱). ***آثار تـاریخی طهـران (امـاکن متبرکـه)***. تصـحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- معتمدی، محسن. (۱۳۸۱). ***جغرافیای تاریخی تهران***. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- نجمی، ناصر. (۱۳٦۸). ***تهران در یکصد سال پیش***. تهران: ارغوان.

- نوربخش، مسعود. (۱۳۸۱). ***تهران به روایت تاریخ***. ج۲. تهران: نشر علم.

[Downloaded from jhs.modares.ac.ir on 2024-10-12]